

Nézőpontok

Mi lesz veled, gimnázium?

- Kerekasztal-beszélgetés az iskolatípus jövőjéről -

Hogyan érinti a gimnáziumot az, hogy a Nemzeti alaptanterv alapműveltségi követelményeit ebben az iskolatípusban is 16 éves korra kell teljesíteni? Hogyan befolyásolja majd a gimnáziumi oktatás színvonalát a középfokú képzés expanziója? Erre a két - minden bizonnyal ma nagyon sokakat foglalkoztató - kérdésre kerestük a választ négy különböző karakterű gimnázium igazgatójának részvételével megtartott szerkesztőségi beszélgetésben.

Résztevők: *Bartal Andrea*, a Budai Nagy Antal Gimnázium igazgatója; *Hoffmann Rózsa*, a Németh László Gimnázium igazgatója; *Kovácsné Papp Mária*, a Balassa János Egészségügyi Szakközépiskola és Gimnázium igazgatója és *Sáska Géza*, a Fazekas Mihály Gimnázium igazgatója. A kerekasztal-beszélgetést Schüttler Tamás vezette.

- *Egyre gyakrabban fogalmazódik meg mostanában a pedagógiai nyilvánosságban, hogy a középfok klasszikus iskolatípusát, a gimnáziumot veszélyek fenyegetik. Az iskolatípus sorsáért aggódo szakemberek és szülők szerint az egyik ilyen veszélyt a nemrégiben elfogadott Nemzeti alaptanterv jelenti, amely a 18 éves korig általános képzést nyújtó gimnázium számára is előírja azt, hogy 16 éves korra teljesítse a NAT műveltségterületenkénti követelményeit. Ezzel, úgymond, lehetetlen helyzetbe kerülnek mindazok a gimnáziumok, amelyek jelenleg - az intézmény típusától függően - négy, hat vagy nyolc év alatt tanítják meg azt a széles általános műveltséget, amelynek birtokában versenyképesen indulhatnak a diákok a legkeményebb követelményeket támasztó egyetemek felvételi vizsgáira is. A NAT koncepciójának gimnáziumokban történő bevezetése gyakorlatilag két évvel megrövidítené az általános műveltség átadására fordítható időt, s ezzel jelentősen korlátozódna a gimnázium értelmiségi pályákra felkészítő funkciójának hatékonysága. Az aggódoók szerint a másik veszélyt a középfok expanziója jelenti, mivel ennek következményeként a gimnáziumokba egyre nagyobb számban jutnak majd be olyan diákok, akik valójában nem lesznek képesek a gimnáziumok által eddig támasztott követelményeknek eleget tenni, s így az iskolák egy jelentős részében komoly színvonalcsökkenéssel kell számolni. Ezek a veszélyek késztetnek ma sokakat arra, hogy nem csekély aggodalommal tegyék fel a kérdést: Mi lesz veled, gimnázium?*

Javasolom, hogy kezdjük a beszélgetést azzal, milyen hatást fejt ki a NAT a gimnáziumi képzésre.

Hoffmann Rózsa: Szeretném előrebocsátani, hogy a NAT-ot a megtanítandó tartalmak oldaláról elfogadhatónak, mert kiegészíthetőnek tartom, azt azonban meglehetősen régóta nem értem, hogy miért kell az abban foglalt követelményeket a gimnáziumnak is 16 éves korig teljesítenie. Erre a kérdésre még nem kaptam senkitől elfogadható választ. Én is azok közé tartozom, akik szerint ez a gimnázium

umra mint iskolatípusra katasztrófális követelményekkel járhat. Tudom, hogy világszerte működnek, és tegyük hozzá, hogy jól működnek olyan iskolarendszerek, ahol a középfokon 16 éves korig tart az alpműveltség átadása. Ezeknek a rendszereknek azonban a mienktől eltérőek a hagyományaik. Nálunk a gimnáziumokban lassan másfél évszázada 18 éves korig tart az általános művelés egységes folyamata, amellyel a tanulókat felkészítik a szellemi érettségüket mérő vizsgára, s ennek alapján ezek a fiatalok igen nagy arányban válnak képessé arra, hogy felsőfokú tanulmányokat folytassanak. Ez a fajta gimnáziumi képzés elsősorban azzal igazolta létjogosultságát, hogy a kialakulása óta eltelt időben nagyon sok neves embert adott a világnak. Ha a gimnáziumok arra kényszerülnek, hogy 16 éves korban befejezzék az általános művelést, akkor az arculatuk fog megváltozni, az általános művelés átadja a helyét a szakművelésnek, ami eredetileg nem volt feladata. Ebben látom a legnagyobb veszélyt. A gyakorlatot jól ismerő szakemberek tudják: vannak olyan általánosan művelő tárgyak, amelyeket 16 éves kor előtt nem lehet megfelelő határfokon tanítani. Ilyen tárgynak tartom az esztétikát, a logikát, a filozófiát, az irodalomnak, a történelemtudománynak, a társadalomismeretnek, de a fizikának és a biológiának is több részterületét. Ezeknek az ismereteknek a jellegéből következik, hogy befogadásuk, elsajátításuk bizonyos biológiai, pszichológiai és persze szociális érettséget kíván, amely érettséggel 16 éves kor alatt a gyerekek döntő többsége nem rendelkezik. Amennyiben ezeket a művelésgelemeket elhagyjuk a tömeges oktatásból, akkor az ifjú nemzedék általános műveltsége fogja ennek kárát látni.

A NAT és a vizsgarendszer koncepciója szerint a 16. és a 18. év között nem az általános művelés, hanem az érettségire történő felkészítés a gimnázium feladata. Ha ez így történik a jövőben, akkor a vizsgatárgyakban elmélyültebbek lehetnek a gyerekek ismeretei, valószínűleg nőnek a teljesítményeik, jobban fognak tudni feladatokat megoldani, képesek lesznek az adott tudományokban, tantárgyakban önálló munkát végezni, viszont hiányozni fog majd az a széles műveltségi alap, az előbb említett tudományterületek ismeretanyaga, amelyet ma a gimnáziumok egy jelentős része átad diákjainak, s amely a kultúra átörökítése, fennmaradása szempontjából nagyon fontos. Arra a kérdésre tehát, mi lesz a gimnáziummal akkor, ha a NAT követelményeit 16 éves korig kötelező teljesíteni, az a válaszom, hogy a gimnázium mint olyan megmarad, csak egészen mássá kénytelen átalakulni, eddigi sajátosságaiából, értékeiből sok mindent el kell hagynia. Ezt nem tartanám jónak, és bízom benne, hogy a józan ész felülkerekedik. Talán található olyan megoldás a gimnáziumok számára, amely kötelezővé teszi ugyan a NAT műveltségtartalmait, de megengedi, hogy ők maguk döntsek el, hogy időben mikorra teljesítik a követelményeket. Bizonyára lesznek olyan iskolák, amelyek számára járható út a NAT-ban elvártak teljesítése 16 éves korra, de ezt ne kényszerítsék rá mindenkire. Az érettségi követelményeit kell egységesíteni, de nem az ehhez vivő utat. El tudom fogadni, hogy az iskolának kötelessége felkészíteni az alapvizsgára azokat a gyerekeket, akik 16 éves korukban ki akarnak lépni a tananyagot 18 éves korig tanító gimnáziumból. Ennek a módját a gimnáziumok meg fogják találni. Annak érdekében, hogy ez a viszonylag kevés számú tanuló letehesse az alapvizsgát és kiléphessen a magas színvonalú általános képzésből, nem szabad egy teljesen másfajta tananyag-építkezési struktúrát előírni és az általános műveltség közvetítéséről lemondani.

Sáska Géza: Hallgatva a beszélgetés alap-kérdésfeltevését óhatatlanul is felferül egy másik kérdés, nevezetesen az, hogy mi is valójában a gimnázium. A kérdést azért érzem jogosnak, mert napjainkra ez az egykor meglehetősen homogén iskolatípus rendkívül sokszínű lett. Nem lehet azzal elkülöníteni az érettségít adó szakközépiskolától, hogy a gimnázium csak általános műveltséget ad, mivel számos gimnáziumban szakképzés is folyik. Az oktatott tanulók életkora alapján sem lehet ma már definiálni az iskolatípust, hiszen vannak négy-, hat- és nyolcosztályos gimnáziumok is. A tartalmi azonosság azonban egyre szerényebb. Ez a helyzet annak a következménye, hogy nem akar, vagy nem tud integráló erő lenni, s az iskolák teljes mértékű átalakulása intézményi-önkormányzati szinten dől el. Éppen ezért képtelenség arra vállalkozni, hogy bárki megmondja, mi lesz általában, a rendszer szintjén a gimnázium jövője, hiszen ma jószerével az a gimnázium, amit annak neveznek.

Az iskolák a pénzügyi krízis bekövetkezéséig szabadon átalakulhattak. Mint-hogy a legutóbbi általam ismert tervek szerint a Nemzeti alaptanterv két év múlva lép érvénybe, vizsgarendszer pedig egyáltalán nincs, nincs tehát, ami szabályozzon, ami kereteket szabjon. A NAT és a kétfokozatú vizsgarendszer koncepciójának megvalósításához sok pénz, erős és központosított tanügyigazgatás, kemény tanár-továbbképzési rendszer szükségeltetik, hiszen a mindennapok gyakorlata és a fejlesztési elképzelések közötti átfedés csekély, s ennek megfelelően feltehetőleg a politikai támogatottság is hasonló mértékű.

- Ezt úgy kell érteni, hogy a NAT-nak valójában nincs is olyan jelentős szabályozó ereje, azaz nincs is akkora veszély, mint amekkorának azt bizonyos érdekcsoportok gondolják?

Sáska Géza: Én azt mondom, hogy a veszély ma kicsi, hiszen nincs kormányzati erő a tervek végrehajtásához, de holnap már komoly lehet. Országunk a permanens reformok országa, ezt mindenki tudja.

- Végére is nem arról van szó, hogy ez az egykor homogén iskolatípus mára rendkívül sokszínűvé vált?

Sáska Géza: A sokszínűség éppen úgy jelenthet egzotikumot, mint színharmóniát. A gimnázium korábban, mondjuk 1985 előtt átlátható iskolatípus volt. Akkor sem volt teljesen egységes, mivel az egyik fajta gimnázium az egyetemre, a másik az életre készített fel. A felsőoktatási felvételi eredmények alapján készített rangsor jól mutatta a gimnáziumok kétféle funkcióját, amelynek első felében az egyetemre előkészítő iskolák helyezkedtek el, a második felében a gyakorlati életre orientáló gimnáziumok. Nyilvánvaló volt ez a kétféle funkció, pontosan lehetett tudni, mi lesz egy gyerekből, ha az egyik vagy a másik típusú gimnáziumba fratták. Ma ezt egyre kevésbé lehet tudni, mivel nem világos a gimnázium funkciója. A sokszínűség számomra addig harmonikus, amíg erősebb az azonosságot teremtő, mint az egymást megkülönböztető elem. Kérdés persze, hogy egyáltalában lehet-e harmónia egy olyan közoktatási rendszerben, amelyet nem integrál semmi.

Kovácsné Papp Mária: Szeretnék visszakanyarodni az eredeti kérdésre, a NAT-nak a gimnáziumra gyakorolt hatására. Én úgy látom, hogy a NAT lehetőséget ad a korszerű tartalom bevitelére, tehát mint koncepció elfogadható, de amikor a gyakorlati megvalósításra kerül a sor, akkor ütköznek ki a problémák, a hibák. Különösen kérdéses az, hogyan készítsük fel az érettségire a tanulóinkat. A mi

iskolánk úgynevezett „és” gimnázium, amelynek vannak szakközépiskolai és gimnáziumi osztályai. Valószínű, hogy a NAT más és más módon érinti a kétfajta képzést. Még egy olyan gimnázium esetében is hátrányos lenne, ha az alpműveltségi anyagot a második év közepéig kellene elsajátítani, ahol – mint például a miénkben – a tanulók zöme nem az egyetemi, főiskolai továbbtanulás miatt akar érettségit szerezni. Ugyanakkor lehet, hogy szakképzési osztályainkban ez nem okozna problémát.

Még egy megjegyzés arról, hogy a szülők gyakran nem értik az egyes középiskolai iskolatípusok funkcióját, nem mindig látják világosan a szakközépiskola és a gimnázium közti különbséget, különösen olyan iskola esetében, ahol a kétféle képzés egy intézményben történik. Ez a NAT bevezetése után még inkább bonyolódik, hiszen lesz olyan gimnáziumi osztály, amelyben a 16 éves kor után az érettségire történő felkészülés mellett majd valamilyen szakmai előképzés folyik, lesz olyan csoport, amely egyetemre, főiskolára készül majd a két évben, eközben valószínű, hogy meg fog maradni az egészségügyi szakközépiskolai képzés is.

Bartal Andrea: Meglehetősen szkeptikus vagyok a NAT-tal szemben. A kétélyeimnek az az oka, hogy szerintem még az eddigénél is jobban szét fogja verni az iskolarendszert. A hat- és nyolcosztályos gimnáziumok megjelenése utáni helyzetről is nagyon sokan mondták, hogy áttekinthetetlen, hogy káoszt idézett elő. A NAT bevezetése utáni helyzet még inkább kaotikus lesz. Meggyőződésem, hogy a gimnáziumok egy része nem fog érdemben igazodni a NAT és a vizsgarendszer koncepciójához. A NAT nyomán nagyon sok általános iskola rá fog térni a tízosztályos képzésre. Ebben több veszély is rejlik. Az egyik talán az, hogy sok iskolában nem lesz meg a tízosztályos képzés pedagógiai és tárgyi feltételrendszere, a másik, hogy ezt az iskolát végzett gyerekek többsége szakutcaába kerül. Mit tud csinálni egy, a tízosztályos általános iskolába járt és az alapvizsgán megfelelt gyerek? Mi a gimnázium utolsó – ma még nem is igen látható, hogy mit oktató – felső két évfolyamába szinte biztos, hogy nem fogjuk felvenni. Tehát az alapvizsgával nem javul, hanem inkább romlik az iskolák közötti átjárhatóság esélye. A legnagyobb problémát én is abban látom, hogy ma nagy erőfeszítés árán meg is tanítjuk 16 éves korra az alapvizsga követelményeinek teljesítéséhez szükséges tananyagot, akkor mit fogunk tanítani az utolsó két évben. Azt nem érzem elégséges magyarázatnak, hogy az érettségire készítünk fel. A tananyag megtanításával ugyanis eddig is az érettségire készítettünk fel úgy, hogy közben sok mindent tanítottunk, és lehetővé tettük a gyerekek személyiségének kibontakozását. Azt az elképzelést, hogy majd erre a két évre meg persze a megelőző periódusra helyi tanterveket írnak a tantestületek pedagógusai, nem tartom megvalósítható koncepciónak. A tantervkészítés eddig állítólag önálló szakma volt, s még a szakértőknek sem sikerült mindig jó tanterveket készíteniük. A helyi tantervkészítésre előbb fel kellene készíteni a vállalkozó szellemű tanárokat. De ilyen terhelés, s főleg ilyen fizetések mellett ki fog vállalkozni ekkora munkára? A pedagógus ma egy sort sem ír le, akármilyen értelmes is. De tételezzük fel, hogy felkészül majd, s mindezt vállalkozik, ki fogja mindezt honorálni? Kiszámította-e valaki, hogy ezeknek a helyi tanterveknek mekkora lesz a költségük?

– A NAT jelenlegi koncepciójának kidolgozásával egyidejűleg napvilágot láttak olyan szakmai vélemények, elképzelések, amelyek szerint az alpműveltségi követelmények 16 éves korra történő teljesítése gyakorlatilag azt jelenti, hogy eddig az élethorig tart a tantárgyak keretében folyó, úgynevezett diszciplináris tanulás,

amelyet az azt követő két évben, az érettségire és a felsőfokú tanulmányokra történő felkészülés elősegítése érdekében felvált az integrált tanulás. Ez az elképzelések szerint azt jelenti, hogy az addig szegmentált tantárgyi rendszerben elsajátított ismereteket nagy, integrált ismeretblokkokban dolgozzák fel a diákok, azért, hogy a különböző tudományterületek közötti összefüggéseket, kapcsolatokat felfedezzék, s ezzel elmélyítsék a tantárgyi tanulás keretében szerzett ismereteket. Ilyen megoldásokat az angolszász középiskolai képzésben bőséggel lehet találni. Hogyan látják a jelenlévők ennek az elképzelésnek a magyar viszonyok közötti megvalósíthatóságát?

Bartal Andrea: Nemcsak igazgatóként, hanem egyetemi oktatóként is azt mondom, hogy ennek a megvalósítása szinte teljesen lehetetlen. A tanárszakos hallgatók a TTK-n húsz éve kérik, hogy vezessenek be egy a természettudományok egészét átfogó képzést, az úgynevezett science-t, amelyiknek éppen az a lényege, hogy nem aprózva szét fizikára, kémiára, biológiára stb. a természettudományok oktatását. Az elképzelés mindig nagyon pozitív fogadtatásra talált az egyetemi berkekben, csak nem volt, aki tanítsa, nem volt ugyanis olyan biológus, aki kémiából tudott volna annyit, amennyi ehhez szükséges lett volna, s ugyanígy nem volt kémikus és fizikus. Ha ez nem ment az egyetemen, hogy képzeljük ennek a megvalósítását a középiskolában.

Hoffmann Rózsa: Én is hasonlóképpen látom az ilyen próbálkozások esélyeit. *Németh László*ról közismert, hogy művelődéstörténetet, biológiát, természetrajzot, sőt háztartási ismereteket – valójában bármit – tudott nagyon magas színvonalon tanítani. *Németh László*ból azonban nagyon kevés van. Az erre az összetett feladatra alkalmas tanárok kiképzéséhez hosszú éveket kell várni. Ha egy ilyen képzési rendszer kialakítása az oktatási kormányzat határozott szándéka volna, akkor ezt a felsőoktatásban kellene elkezdni, de hogy milyen módon, arra nem tudok választ adni, mert hogy más akadályt ne is említsek, az egyetemek autonómiájával nehezen egyeztethető össze egy ilyen jellegű változtatás. Egyébként az elmúlt évtizedekben történt már egy-két próbálkozás az integrált tárgyak bevezetésére. Az egyik ilyen a technika, a másik a világnézetünk alapjai tantárgy volt. Az iskolai tapasztalatok azt mutatták, hogy mindkettő igen nivótlanul valósult meg. Mint a pedagóguspályán jó néhány évet már eltöltött ember, úgy látom, hogy a gimnáziumban – de valójában a középfokon – 18 éves korig az a képzés alapvető célja, hogy a felnövekvő ifjúnak a fejében, a gondolkodásában alakuljon ki a világmindenségről egy egységes kép. Ehhez több út is vezethet. Vezethet a *Németh László*-i, tehát az integrált út, de elvezethet ehhez egy olyan pedagógiai megoldás is, amelyben a részeket tudatosan egymáshoz kapcsolva közelítjük meg az egészet, a világ teljességét, úgy, ahogyan ez évszázadok óta egészen elfogadhatóan működik. Az úgymond széttagolt, diszciplináris tanítás és tanulás ellenére – csodák csodája – az érettségien azt szoktuk tapasztalni, hogy a gyerekek többsége nagyon szépen összefüggéseiben, integráltan látja a világot. Annak ellenére, hogy nem integrált társadalomismeretet vagy természettudományt tanultak, mégis képesek arra, hogy szintézist alkossanak az ismeretekből. Mindez persze nem zárja ki azt, hogy ne lehessen tantervi és tankönyvoldalról megtenni a kezdő lépéseket az egyes tantárgyakban meglévő párhuzamosságok, átfedések kiszűrésére. Ugyanígy a tanárképzésben is tenni kellene annak érdekében, hogy tovább ne specializálódjanak a hallgatók. Hogyan képzeljük, hogy azok a tanárok, akik egyre szűkebb területre specializálódnak, majd képesek lesznek megfelelni az integrált tanítás szépen hangzó igényének.

Sáska Géza: A tantárgyi integráció, vagy a tantárgyi szegregáció ügye rendkívül régi, egyidős az iskolarendszerrel. Ha nem tévedek, a tantárgyi szemléletet azok képviselik, akik valamilyen tudományterület logikája alapján tartják helyesnek a tanítás tartalmát megszervezni. Az olyan célokat követő iskola esetében mint a Fazekas Gimnázium, természetes, hogy a mérvadó egyetemek felvételi követelményei a meghatározók. Ezek a helyeken minden esetben valamely tudományos diszciplína elemeinek és az elemekkel végezhető művelési szabályoknak az ismerete és használata a meghatározó követelmény. Általában nem értékelik és nem is értik egy leendő szakma szabályaitól eltérő gondolkodást. Ez a profik tudása, a szakmai tudás természetes eleme. Az integratív gondolkodásnak helye azokon a területeken van, ahol általában és nem konkrétan kell valamit tudni, s a különféle ismeretkörök, műveltségi területek kialakításának csupán a képzelőerő szab határt. Ne tessék feledni, hogy az általános műveltségnek nincs határa, mert kontúrtales. Olyat lehet mondani, hogy a tudományos ismereteink szerint ezt állíthatjuk, de azt már nem, hogy az általános műveltségnek itt volna a vége.

A két megközelítési mód közötti különbséget a hivatásos sakkozó és a kedvtelvé játszó gondolkodásának összevetése illusztrálhatja. A profi játszmákat elemez, helyzeteket állít fel, analizál, ismeretei szisztematizálására törekszik. A sakkot kedvelő amatőr nem így, lépéskombinációkban gondolkodik, jóval kevesebb lépést lát előre. E két megközelítési mód között nem fokozati, hanem típusbeli különbséget látok. Szerintem nem az az alapvető kérdés, hogy melyik a jobb, vagy a rosszabb, melyik a haladó és a retrográd, ahogy hallom az érveket, hanem az, hogy hol, melyik szinten lehet választani. A Fazekastól idegen, hogy a gimnáziumban ne a professzionális képzést céloznánk meg, de magától értetődik, hogy az általános iskolában az integratív szemlélet kapjon nagyobb teret.

- Ha jól értem, akkor ez azt jelenti, hogy az igazán teljesítményképes, a magas presztízsű egyetemek által is elismerendő tudás átadását jobban segítheti a diszciplináris, az egyes tudományokat egy-egy tantárgy keretei közé szervező tanítás. Ezzel szemben az integrált szemléletű tanítás során nem egy-egy tudományág nagyon mély és alapos megismertetése a cél, hanem az ismeretek egymáshoz való kapcsolódásának, egyfajta holisztikus világlátásának a kialakítása. Erre a fajta tudásra, elsősorban azoknak a tanulóknak van szükségük, akik gyakorlatiasabb pályákra készülnek. Másként fogalmazva: a diszciplináris tanítás inkább az elitképzés sajátja, az integrált tanítás pedig inkább a tömegoktatásban dominál. Hogy egy iskola melyik tanítási, tananyagrendezési módot tekinti elsődlegesnek, az alapvetően az iskolának adott társadalmi megrendelés függvénye, mintsem az iskola saját döntése.

Hoffmann Rózsa: Az integrált, vagyis átfogó, a műveltségi területek keretei között történő tanítást vagy tanulást némiképp pedagógiai blöffnek is érzem, ugyanis ebben a szemléletmódban összekeveredik az iskolai tanítás az egyéb szintereken történő tanítással és tanulással. A gyerek ugyanis mind a két szinten tanul, a kettő között pontosan az az alapvető különbség, hogy míg az iskolán kívüli tanulás globális, integrált, szelekció nélküli hatásrendszer, amiből a gyerek kiszűri a maga számára azt, amit valamilyen mechanizmus folytán ki tud vagy ki akar szűrni; az iskolai tanítás az idők kezdetétől fogva mindig tudatos ráhatás, ahol fokozatosan építkeznek, ahol a könnyebben elsajátítható mindig megelőzi a nehezebben megérthetőt, ahol az ismeretek meghatározott szempontok szerint különülnek el egymástól, s kapcsolódásaik is meghatározott rendszerben történ-

nek. Az integrált tanítás valahogy a külvilág tanulási mechanizmusát akarja bevinni az iskolai oktatásba, ami az iskola lényegétől idegen.

Bartal Andrea: Amint Sáska Géza utalt rá, az egyetemek egyértelműen a tantárgyi tudást kérik számon, s minden esetleges modern pedagógiai törekvés ellenére sem akarnak változtatni ezen a szemléleten. Tehát, ha a gimnázium utolsó két évét nem erre, hanem valamiféle egész más világ megismertetésére szánjuk, akkor becsapjuk, sőt tudatosan hátrányba hozzuk a gyerekeket. Így is sokszor mély szakadék van az érettségi követelményei és az egyetemi felvételi, még inkább az egyetemek által elvárt induló tudásszint között.

Sáska Géza: Az imént mondottakban van a lényeg. Nálunk ma láthatóan kétfajta pedagógiai gondolkodás létezik: az egyik azt mondja, hogy van az életnek egy normális, megszokott, berendezett módja és az iskolának ezt kell kiszolgálnia, s van egy forradalmi világlátás, amely azt mondja, hogy a mi világunk valójában nem normális. Ez utóbbi felfogás szerint, ha a tanítás nem integrált, akkor az iskola nem alakítja ki a gyerekek azt, hogy a világot egységben, összefüggéseiben lássa. Nem lehet tudni, hogy igazában melyik a jobb vagy a helyesebb, mert, amint utaltam rá, ezekben a kérdésekben nem lehet – nem szabad – jóról és rosszról beszélni. Valószínűleg az oktatásban mindkét irányzatnak helye van, ugyanakkor nem jó az, ha az oktatáspolitikát a NAT koncepcióján keresztül egyik vagy másik irányba tereli a fejlődés menetét, mert akkor akarata ellenére is az egyik irányt a másikkal szemben jobbnak minősíti.

Kovácsné Papp Mária: A 11–12. évfolyamon folyó tanítás programjának meghatározásához el kell döntenünk, hogy mit akarunk elérni. A gimnázium nagyon régóta egyetemre, főiskolára felkészítő, magas általános műveltséget adó intézmény volt. Ugyanakkor most az a cél, hogy minél többen végezzenek általánosan művelő, érettségit adó középiskolát. A vita tárgya valójában az, hogy milyen legyen az a középiskola, amelyben ez a megnövekedett létszámú diákság majd tanul. Tisztázni kell, hogy ez a hagyományos gimnázium legyen, vagy nevezzük valamiféle általános középiskolának. Sarkítottabban fogalmazva: a mai szakközépiskolát, kivéve belőle a szakképzést, felemeljük-e gimnáziummá, vagy éppen fordítva, a gimnáziumot vigyük-e a mai szakközépiskola szintjére. Ez a kérdés a kétszintű érettségi kapcsán éleződik ki majd igazán, hiszen a hagyományos funkciójú gimnáziumban a tanulók zöme biztosan az emelt szintű, azaz a felsőfokú tanulmányokra belépőt jelentő érettségit teszi majd le, ezzel szemben a középfokú végzettséghez kötött munkakörök felé orientálódó tanulókat nagy számban tanító gimnáziumokban azok aránya lesz magasabb, akik az alapszintű érettségi vizsgát tűzik ki célul. Egyszerűen tudomásul kell venni azt a tényt, hogy a gyerekek képességei meglehetősen szóródnak, ráadásul azzal is szembe kell nézni, hogy a romló életfeltételek következtében romlanak az emberi minőséget, a képességeket meghatározó biológiai alapok. A mi iskolánkba járó gyerekek 75 százaléka nem teljesen egészséges, ebből következően a teherbíró képességük sem megfelelő. Az ő esetükben a NAT alpműveltségi követelményeinek teljesítése utáni 11–12. osztályok programját nagyon differenciáltan kell meghatározni, és igen nagy kérdés, hogy mi lesz majd az alapérettségi követelménye. Újabb kérdés, hogy mi legyen az emelt szintű érettségi követelménye, s akkor még nem szóltunk arról, hogy egy intézményen belül hogyan lehet megoldani azt, hogy ezekre a nagyon eltérő vizsgákra felkészítsük a tanulókat.

Sáska Géza: Nagyon fontos kimondani azt, hogy ma ezek az alternatívák állnak a gimnáziumok előtt, s ez az a probléma, ami eddig nem artikulálódott. A közoktatás mostanában még spontán tömegesedik, aminek többféle oka is van. Egyrészt változatlanul létezik a politikai áron adott érettségi, azaz valamiféle társadalmi érzékenységből adódóan a leszakadóknak valóságos teljesítményüktől függetlenül adják oda az érettségi bizonyítványt. Az MKM még mindig támogatja azt a gyakorlatot, hogy amennyiben valaki három évig szakmunkástanuló, s utána két évig benn marad az iskolában, tulajdonképpen komolyabb erőfeszítés nélkül is megkapja az érettségit. Senki nem kérdőjelezte meg ennek a dolognak a szakmai-pedagógiai korrektségét. Jól járt a szülő, mert két évig kapta még a családi pótlékot, s jól járt az iskola is, hiszen két évfolyammal megnövelte a gyereklétszámát, aminek eredményeként növekedett a költségvetéshez a támogatása. No, persze az érettségi értéke még jobban devalválódott. A tömegesedés másik mozgatója az, hogy azért kell bizonyos rétegeknek érettségit adni, mert megfizetnek érte. (Itt természetesen nem az érettségik hamisítására kell gondolni, hanem az alapítványi és magán-középiskolákra, ahol a befizetett tandíj fejében valós teljesítmények nélkül is jár az érettségi.) A politikai áron adott érettségi valójában mindig is létezett, ezzel szemben a fizetett érettségi a rendszerváltás óta alakult ki. Minden központi kormányzat számára dilemma, hogy ilyen helyzetre ellenáll-e vagy sem.

– Miért baj az, ha a középfokon végbemenő tömegesedés – bár az ehhez tapadó pejoratív tartalmak miatt célszerűbb az expanzió fogalmával jelölni a folyamatot – különböző karakterű, funkciójú iskolatípusokat hoz létre? Milyen veszélyeket hordoz magában a középiskolázás kiterjedése?

Hoffmann Rózsa: Nem hiszem, hogy a tömegesedés vagy, ha úgy tetszik, a középfok expanziója a gimnáziumra nézve veszélyt jelent. A gimnáziumok között mindig végbe fog menni egyfajta belső kiválasztódás. Azt a szándékot, hogy az érettségit adó középiskolát végzetek számát országos szinten növeljük, minden józanul gondolkodó, a nemzet kulturális állapotáért felelősséget érző ember csak támogathatja. Természetesen az is nyilvánvaló, hogy a népesség kulturális színvonalának az expanzió nyomán bekövetkező általános emelkedése a középiskolai oktatásban átmenetileg vagy hosszabb távon színvonalcsökkenéssel is fog járni, hiszen nagy számban jutnak be a gimnáziumokba olyan tanulók, akik egy korábbi, szigorúbb felvételi mérce alapján nem kerülhettek volna oda. Meggyőződésem, hogy érettségis majd gimnáziumok, amelyek ellenállnak ennek a tömegesedésnek, lesznek azonban olyanok is, amelyeknek összességében csökken az oktatási színvonaluk, csökken a tényleges követelményszintjük. Nem ezt látom az igazi veszélynek, hanem azt, hogy a színvonalcsökkenés, az általános lesüllyedés folyamatát a 16 éves korig minden gimnáziumra kötelező NAT felerősíti, s el fogunk oda jutni, hogy majd csak a magán-szférában maradnak meg az úgynevezett elitgimnáziumok, amelyek minden országban felnevelik a népesség tíz-egynéhány százalékát kitevő nemzeti szellemi elitet. E nélkül ugyanis egy országnak nemcsak a kultúrája, hanem a gazdasága is összeomlana. A mi oktatási rendszerünknek mindmáig az az egyik óriási előnye, hogy itt az ingyenes közoktatás keretén belül lehet még képezni a szellemi elitet. Ezt meg kellene őrizni. Abban látom az óriási veszélyt, ha itt egyfajta bürokratikus nyomásra következik be a gimnáziumi képzés tömegesedése, és ugyanakkor 16 éves korig le kell darálni a tananyagot, akkor a kötelezőség miatt sokkal kevesebb iskolának marad meg a lehetősége arra, hogy a magas színvonalát tartsa. Ennek a beszélgetésnek a bevezetőjében *Schüttler Tamás* a

gimnáziumra leeselkedő két veszélyről beszélt. Én egy veszélyt látok: a tananyag időbeli elrendezésének megváltoztatását. Ugyanis az expanzió önmagában nem veszélyezteti az elitképzést, csak akkor, ha erőszakosan rákényszerítik az összes gimnáziumot arra, hogy az eddiginél lényegesen kevesebb ideje legyen az alpműveltség közvetítésére. Idekívánkozok egy megjegyzés: a homogénebb iskolarendszer idején sem voltak egyformák a gimnáziumok, de akármilyen mértékben is nőtt a gimnáziumok száma – és ezzel együtt összességében csökkent a színvonaluk –, az elitgimnáziumok színvonala nem változott. A Fazekas Fazekas maradt, sőt igen szívós munkával néhány iskola fel tudott emelkedni a korábinál magasabb szintre. A magas szakmai színvonalat megtestesítő iskolák érintetlenek maradtak a tömegesedés hatásaitól.

Kovácsné Papp Mária: Lehet félteni a gimnáziumot a tömegesedéstől – bár örülök annak, hogy *Hoffmann Rózsa* nem ezt tartja a fő veszélynek –, de ugyanakkor ezt a folyamatot nem lehet és talán nem is kell megállítani. Ugyanis az Európa Tanács ajánlásai alapján a szakképzésnek át kellett alakulnia, az országos képzési jegyzékben a szakmák nagy része már ma is érettségéhez kötött. Szükség van tehát olyan érettségit adó középiskolára, mégpedig egyre nagyobb mértékben, amely a gyakorlati pályákra készülő diákok általános művelését vállalja magára. E nélkül ugyanis a szakmák döntő többségében nem lehetne képzettséget szerezni. A szakképző intézmények épp ezért hoznak létre egyre nagyobb számban gimnáziumi osztályokat, mert abban bíznak, hogy így lehetőségük lesz az érettségi utáni szakképző kapacitásaiak lekötésére, különben ott állnának kihasználatlanul az évtizedek munkájával kialakított tanműhelyek. Az persze külön kérdés, hogy ezt az általánosan képző középiskolát feltétlenül gimnáziumnak kell-e nevezni.

Bartal Andrea: Azt hiszem, eltávolodunk a valóságtól, ha merev határokat húzunk a gimnáziumok között oly módon, hogy elitképző és a szakmai képzésre felkészítő csoportra bontjuk őket. A kép ugyanis ennél sokkal árnyaltabb. A mi gimnáziumunk ugyan nincs benne az iskoláknak az első harmadában, de a nálunk érettségizetteknek évente átlag a 40 százalékát felveszik valamilyen felsőoktatási intézménybe, kisebb mértékben egyetemekre, túlnyomó részben különböző főiskolákra. Az iskoláknak ez a 40 százaléknyi része az elitképző iskolák közé kellene, hogy tartozzon. Ugyanakkor ott van a tanulók nagyobb többsége, az a bizonyos 60 százalék, amelynek a képzése során elmozdultunk az imént említett általánosan képző középiskola irányába. Az ebbe a 60 százalékba tartozó gyerekek szüleinek óriási igényük van arra, hogy az érettségivel együtt az iskola adjon a gyerek kezébe olyan tudást, amellyel el lehet indulni az életbe. Ezt az igényt elégíti ki az idegenvezetés szakma. A gyakorlatias képzést az is elősegíti, hogy erőteljesen specializálódtunk a nyelvtanításra. A másik gyakorlati képzési irányunk a számítástechnika, amelyet a Számalkkal közösen pénzért – hangsúlyozom, hogy megfizethető díjért – oktatunk négy éven át. A képzés végén a szükséges vizsgák letétele után a gyakorlati életben hasznosítható végzettséget lehet szerezni a gimnáziumi érettségi mellé. A gimnáziumok többsége hozzánk hasonlóan elindult ugyanebbe az irányba. Ettől én a Budai Nagy Antalt – és persze a többi hozzánk hasonló iskolát – még gimnáziumnak tekintem.

– *Képes-e a gimnázium arra, hogy egyszerre betöltse klasszikus – felsőoktatásra felkészítő – funkcióját és eközben olyan gyakorlati képzést is nyújtson, amelyről Bartal Andrea szólt? A kérdést az indokolja, hogy nagyon sokan féltik ettől a gimnáziumot, mivel úgy látják, hogy a praktikus irányok vállalásával aláesődik, ellehetetlenül az értelmiségi pályákra történő felkészítés, az értelmiségi szocializáció.*

Hoffmann Rózsa: Ez a kettős funkció két évtizede megvan, elég utalni arra, hogy milyen régóta léteznek gyakorlati fakultációk. Ma ezt a kettős funkciót a társadalmi, még inkább a gazdasági szükséglet indokolja. A különböző adottságú, helyzetű iskolák más és más módon tudnak erre az igényre reagálni. Egy kisebb tanulólétszámot oktató, nagyobb városban lévő gimnázium inkább képes arra, hogy homogén intézmény maradjon, mint egy kisváros egyetlen gimnáziuma, ahol valószínűleg párhuzamosan is jól működtethető a kétféle funkció. Az én felfogásomban a gimnáziumnak nem feladata az, hogy gyakorlati, szakmai ismereteket adjon. De az a fajta gimnázium, ami az én felfogásomban létezik, valószínűleg a népesség kb. 10-15, maximum 20 százalékának megfelelő. Elképzelhető, hogy ma már ez az igény egy-egy korosztályon belül 30 százalék is lehet, ezt nem tudom pontosan. Ennél nagyobb arányban nincs is társadalmi igény a gimnázium értelmiségi előképző funkciójára, a magas szintű általános műveltség nyújtására. S az elitképző funkciónak a mértéke egy-egy iskolán belül is ciklusonként változik. Egy olyan iskola, amelyben hat-hét párhuzamos osztály van, s nagy a beiskolázási körzete, nem teheti meg, hogy kizárólag ezt a klasszikus értelmiséggépző funkciót vállalja. Ma a gimnáziumaink egy részének igen magas a követelményszintje, ebből nem lenne kívánatos engedni, hiszen pontosan emiatt olyan elismert Európa-szerte oktatásunk színvonala. Ennek azonban a gyerekek egy jelentős hányada nem képes – és a jövőben sem lesz képes – megfelelni. El tudok képzelni olyan megoldást, amelyben többféle gimnázium létezik. Erre az 1920-as években már volt példa, amikor hat különböző típusú gimnázium volt. Létezett például olyan nyolc évfolyamos, líceumnak nevezett leányiskola, amelyik nem is adott érettségit. Alapvető különbség volt a humán- és a reálgimnázium között. Ez utóbbi persze nem egészen az a fajta gimnázium, amely az expanzió nyomán kezd ma kirajzolódni, de a humán képzési iránnyal szemben ebben több volt a gyakorlatias irányultság. Tehát nagyon sokféle válasz adható erre a kérdésre. Azt hiszem, nem volna szabad központi akarattal uniformizálni, valami olyanba belekényszeríteni az iskolákat, ami ellen ráadásul tiltakoznak is.

– *Miben látja az erőszakos uniformizálási törekvéseket?*

Hoffmann Rózsa: Abban, hogy a NAT-követelmények teljesítésének idejét minden iskolára egységesen akarják kötelezővé tenni. Másrészt abban, hogy ma egy gimnáziumi osztály 11–12. évfolyamában együtt kell tanítani egy olyan gyereket, aki szakmunkásképzőbe járt, és egy olyan gyereket, aki az orvosi egyetemre törekszik, s akkor e két lehetséges pólus között még ott van számos más, igen különböző gyerek. Kérdezem, hol vannak a mi pedagógusaink felkészítve olyan differenciált munkára, (és hol vannak az iskolának anyagi lehetőségeik arra), hogy biztosítsák számukra azt, ami állampolgári jukon jár nekik, azaz, hogy igényeiknek, képességeiknek és egyéni fejlettségi szintjüknek megfelelő képzésben részesüljenek.

- Képes lesz-e a gimnázium a tömegesedés következtében az intézménybe kerülő hátrányosabb helyzetű, gyengébb képességekkel és motivációkkal rendelkező tanulók kezelésére?

Sáska Géza: Két utat látok. A szakmunkásképzőbe járó gyerekek 30-32 százaléka a magyar és a matematika miatt lemorzsolódik. Ha azoknak a tanulóknak jelentős hányada, akik eddig a szakmunkásképzőbe jártak, az érettségit adó iskola-típusokba megy, akkor két lehetőség van: vagy továbbra is magas arányban kibuknak, lemorzsolódnak, vagy a képzés és a követelmények színvonalát engedik le olyan mértékben, hogy ezek a tanulók az iskolát és ne az utcát válasszák. Ez a színvonal-csökkenés tovább növeli majd a szelekciót, a differenciálódást. A színvonalcsökkentő iskolából a jobb tanárok majd lassan elmennek oda, ahol az iskola ellenáll ennek a nyomásnak, és megőrzi részben vagy egészben az addigi színvonalat. A társadalmilag versenyképes szülők még erőteljesebben fognak azért küzdeni, hogy a gyerekek lehetőleg olyan iskolába kerüljön, ahol a megszerzett tudás versenyképes teszi őt. Vagy ahogy az lenni szokott ilyenkor, közbeszól a politika, jön a bukásmentes iskola, a tanárok továbbképzése arra, hogyan lehet felzárkóztatni a lemaradókat, a pedagógusok bűnbakká tétele, az állam fokozottabb kontrollja, az iskolai autonómia visszaszorítása, a politikai áron adott iskolai végzettség.

Kovácsné Papp Mária: Nem látom ilyen sötéten a helyzetet, de valószínűleg azért, mert az élet sűrűjében, a főváros nyolcadik kerületében élek. Tudomásul kell venni azt a tényt, amit *Hoffmann Rózsa* mondott, hogy az elitgimnáziumra, az értelmiségi pályákra történő magas szintű felkészítésre a gyerekek maximum 20-30 százalékanak van szüksége. Jó lenne azonban, hogy emellett a diplomás réteg mellett lenne egy kulturált, rugalmas váltásokra is képes széles szakemberréteg. Ez a réteg is le tud érettségizni. Sokan vannak közöttük olyanok, akik nem bírva a Fazekast – és más hasonló, nagyon magas követelményeket támasztó elitiskolákat – jönnek át hozzánk. Nagyon rendes, jó képességű gyerekek, csak nem akarnak és nem is tudnának egyetemre menni. Ők azért tudnak nálunk leérettségizni, mert itt egyetlen tárgyat sem tanítunk megemelt óraszámban. Akiknél szükséges, ott a mai érettségi követelmények teljesítését korrepetálással segítjük. Így a gyerekek döntő hányada nem kiváló, hanem közepes szinten teljesíti a követelményeket. Ez nem politikai áron adott érettségi, emögött olyan tudásfedezet van, ami ahhoz kell, hogy utána szakmai képzésre tudjon a gyerek továbblépni. Tudomásul kell venni, hogy a többség erre és nem a Fazekásra vagy nem a *Hoffman Rózsa* által elképzelte – egyébként nagyon is szükséges – elitiskolára képes. Ezek a tömegek képzését vállaló középiskolák eddig is alacsonyabb követelményeket támasztottak, csak azokat buktatták ki, akik végképp motiválatlanok voltak. Azokkal, akiket lehetett fejleszteni, segíteni, igenis nagyon differenciáltan próbáltak foglalkozni. Ez akkor is így lesz, ha növekszik a beiskolázandó gyerekek létszáma. Persze ez az iskola alapvetően más, mint az, amelyből a tanulók a 70-80 százaléka bejutott az egyetemre.

Bartal Andrea: Az iskolák zömének a két funkciót egyszerre kell és lehet is párhuzamosan működtetnie. Az én iskolámban a hatosztályos képzésben sok olyan értelmes gyereket oktatunk, aki Budafokról nem akar eljárni a Fazekasig, de egyébként alkalmas arra, hogy felsőoktatásba kerüljön. S emellett működhet a gyengébb gyerekek számára, sokféle differenciált képesséssel a négyosztályos gimnázium. Az más kérdés, hogy az önkormányzat abban érdekelt, hogy a tömegoktatás

kapjon az iskolában nagyobb teret, s ezért időről időre meg kell vívni a csatát a hatosztályos képzés fennmaradásáért.

- *Végére is mi lesz a gimnázium sorsa a jövőben?*

Bartal Andrea: Remélem, megmarad ez a mostani sokszínűség. A NAT-tal, a kétszintű érettségi rendszerével nem lehet ezt máról holnapra szétverni.

Hoffmann Rózsa: A beszélgetésben nyilvánított látszólag pesszimista véleményem ellenére optimista vagyok, bízom abban, hogy a gimnáziumokban nagyon nagy hányadban olyan magas szakmai és értelmiségi nivót képviselő tanárok vannak, akik ellen tudnak állni az értelmetlen oktatáspolitikai törekvéseknek.

Kovácsné Papp Mária: Nem érzem veszélyben a gimnáziumot, a tömegesedés létre fog hozni egy olyan sajátos középiskola-típust, amely valójában eddig is létezett, s ezt egyáltalán nem érzem bajnak. Tudomásul kell venni, hogy a népesség műveltségi szintjét csak úgy lehet emelni, ha minél nagyobb mértékben van meg a teljes középiskolai végzettség megszerzésének a lehetősége.

Sáska Géza: A gimnáziumok elkezdnek szegregálódni, rétegeződni, kezdenek altípusok létrejönni. Az azonos pozícióban lévő, nagyjából azonos funkciókat betöltő gimnáziumok között horizontális együttműködés alakul ki, elkezdik például egyeztetni a felvételi eljárások metódusát, a felvételi követelményeket. Ez a tendencia természetesen elsősorban a nagyvárosokra jellemző. Kört kezdenek alkotni például a gyakorlóiskolák, de ugyancsak csoportot alkotnak a gyenge teljesítményt nyújtó gyerekeket tömegesen befogadó és emiatt egészen más arculatú óltó gimnáziumok is. A kormányzat nem avatkozik be, s ezért spontán módon kezd alakulni az iskolarendszer, egy viszonylag homogén iskolatípus széthullik, elveszti az egykor markáns jellegét. A középiskolai oktatásban növekedni fog a rendezetlenség, a tisztulásra még hosszú ideig várni kell. Ebben a növekvő entrópiában lesznek olyan gimnáziumok, amelyek megtalálják a helyüket, képesek lesznek az önkormányzattal, a szülőkkel, a gazdasági szférával a maguk különböző alkuit megkötni. Ezek az iskolák jelentős fejlődési utat futhatnak be. Ezzel szemben azok az iskolák, amelyek kezében szerényebb eszközrendszer van, s amelyek konfliktuózus politikát folytatnak, le fognak csúszni. Az elkövetkezendő időben nem várom, hogy valami külső erő strukturálja, rendezi a középiskolai oktatást. Alapvetően a helyi szintű folyamatok lesznek meghatározóak. Kulcsszerepe lesz annak, hogy az intézmény vezetője milyen kapcsolatot teremt az iskola környezetével, valamint a tantestület tudásával és annak, hogy mennyiben tudja elfogadtatni az általa kidolgozott fejlesztési elképzeléseket. Döntően ezen a tudáson múlik az adott iskola sorsa.

*

Mi lesz veled, gimnázium? – tettük fel a kérdést a kerekasztal-beszélgetés résztvevőinek. A beszélgetés során nyilvánvalóvá vált, hogy a meghívott gimnáziumi igazgatók szerint mind a NAT bevezetése, mind a középfok expanziója több vonatkozásban is negatívan érintheti azokat a gimnáziumokat, amelyek az értelmiségi pályákra történő felkészítést tekintik alapvető funkciójuknak. A szakmai közvéleményben a témával kapcsolatban megnyilvánuló vélemények egybecsengenek a

meghívott szakemberek által megfogalmazottakkal. Az oktatáspolitikai képviselői – amint azt a témával kapcsolatos eddigi megnyilvánulásai mutatják¹ – ugyanakkor nem osztják a beszélgetésben és a nyilvánosságban megjelenő, a gimnáziumok klasszikus funkciójának érvényesülésével kapcsolatos aggodalmakat.

A szerkesztőség nem kíván állást foglalni ebben a vitában. Azért vállalkoztunk a beszélgetés közlésére, mert fontosnak éreztük, hogy a NAT bevezetésére történő felkészülés időszakában felszínre kerüljenek a NAT-koncepció bizonyos elemei keltette feszültségek, érdekellentétek. Meggyőződésünk ugyanis, hogy ezeknek a megjelenítése segítheti a kompromisszumok keresését, a stabilitást adó megoldások megtalálását. Kívánatosnak tartjuk, hogy a NAT készítői és az oktatáspolitikai képviselői folyóiratunkban is reagáljanak a gimnáziumok igazgatóinak és tanárainak az iskolatípus jövője miatti aggodalmaira.

Rézkarc, 12 éves gyerek munkája a GYIK-Műhelyből

¹ Az Új Pedagógiai Szemle 1995/4. számában Báthory Zoltán a vele készült interjúban fejtette ki álláspontját a gimnázium befejező két évének lehetséges funkcióival kapcsolatban. Ezen túlmenően az oktatáspolitikai szakértői számos cikkben és interjúban soroltak fel ellenérveket a Gimnáziumok Országos Szövetségének azon állásfoglalásaival szemben, amelyekben bírálták a NAT-koncepciónak azt az elemét, amely szerint a NAT követelményeit a gimnáziumok mindegyikében a tanulóknak 16 éves korban kellene teljesíteniük.